

TŁUMACZENIA
MONUMENTA AERE PERENNIOIRA

ANNA TARWACKA *

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

LEGES REGIAE

Dzieje okresu królewskiego w państwie rzymskim znamy głównie z przekazów w formie legend. Późniejsi pisarze twierdzili, że królowie wydawali ustawy, prawdopodobnie zatwierdzone przez *comitia curiata*. Zbiór tych ustaw miał powstać pod koniec okresu monarchii, spisany przez kapłana Sextusa Papiriusa. Stąd obok nazwy *leges regiae* pojawia się również pojęcie *ius Papirianum*¹. Księga ta nie zachowała się do naszych czasów. Dysponujemy jedynie przekazami pośrednimi pochodzącymi z dzieł pisarzy greckich i rzymskich.

Tekst *leges regiae* zawarty w FIRA nie jest pełnym wykazem fragmentów wspominających o ustawach królów rzymskich. W komentarzu zawarto informacje o niektórych z pozostałych zachowanych wzmianek.

Tłumaczenie nie obejmuje tekstu inskrypcji znalezionej na Forum Romanum, tzw. *lapis niger*. Jej odczytanie i interpretacja są przedmiotem badań epigraficznych.

* Autorka jest Stypendystą Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.

¹ Por. D. 1,2,2,2.

I. ROMULUS

1. Dionysius 2,9: Ὁ δὲ Ῥωμύλος ἔπειδ᾽ ἐδιέκρινε τοὺς κρείττους ἀπὸ τῶν ἡττόνων, ἐνομοθέτει μετὰ τοῦτο καὶ διέταπτεν, ἃ χρῆ πράττειν ἑκατέρους· τοὺς μὲν εὐπατρίδας ἱεραῖσθαι τε καὶ ἄρχειν καὶ δικάζειν, τοὺς δὲ δημοτικούς – γεωργεῖν – καὶ κτηνοτροφεῖν καὶ τὰς χρηματοποιούς ἐργάζεσθαι τέχνας. – παρακαταθήκας δὲ ἔδωκε τοῖς πατρικίοις τοὺς δημοτικούς, ἐπιτρέψας ἑκάστω, – ὃν αὐτὸς ἐβούλετο νέμειν προστάτην, – πατρωνεῖαν ὀνομάσας τὴν προστασίαν.

2. Dionysius 2,10: Ἦν δὲ τὰ ὑπ' ἐκείνου τότε ὀρισθέντα – ἔθῃ περὶ τὰς πατρωνεῖας τοιάδε· τοὺς μὲν πατρικίους ἔδει τοῖς ἑαυτῶν πελάταις ἐξηγεῖσθαι τὰ δίκαια, – δίκας τε ὑπὲρ τῶν πελατῶν ἀδικουμένων λαγχάνειν – καὶ τοῖς ἐγκαλοῦσιν ὑπέχειν –. τοὺς δὲ πελάτας ἔδει τοῖς ἑαυτῶν προστάταις θυγατέρας τε συνεκδίδοσθαι γαμουμένας, εἰ σπανίζοιεν οἱ πατέρες χρημάτων, καὶ λύτρα καταβάλλειν πολεμίοις, εἴ τις αὐτῶν ἢ παίδων αἰχμάλωτος γένοιτο· δίκας τε ἀλόντων ἰδίας ἢ ζημίας ὀφλόντων δημοσίας ἀργυρικὸν ἔχουσας τίμημα ἐκ τῶν ἰδίων λύεσθαι χρημάτων –. κοινῇ δ' ἀμφοτέροις οὔτε ὄσιον οὔτε θέμις ἦν κατηγορεῖν ἀλλήλων ἐπὶ δίκας ἢ καταμαρτυρεῖν ἢ ψῆφον ἐναντίαν ἐπιφέρειν –. εἰ δὲ τις ἐξελεγχθεῖη τούτων τι διαπραπτόμενος, ἔνοχος ἦν τῷ νόμῳ τῆς προδοσίας, ὃν ἐκύρωσεν ὁ Ῥωμύλος, τὸν δὲ ἀλόντα τῷ βουλομένῳ κτείνειν ὄσιον ἦν ὡς θῦμα τοῦ καταχθονίου Διός.

3. Dionysius 2,12.14: Ὁ δὲ Ῥωμύλος ἔπειδ᾽ ἐταῦτα διεκόσμησε, βουλευτὰς εὐθύς ἔγνω καταστήσασθαι, μεθ' ὧν πράττειν τὰ κοινὰ ἔμελλεν, ἐκ τῶν πατρικίων ἄνδρας ἑκατὸν ἐπιλεξάμενος. – καταστησάμενος δὴ ταῦτα διέκρινε τὰς – ἐξουσίας, ἃς ἑκάστους ἐβούλετο ἔχειν.

Βασιλεῖ μὲν οὖν ἐξήρητο τάδε τὰ γέγρα· πρῶτον μὲν ἱερῶν καὶ θυσιῶν ἡγεμονίαν ἔχειν, – ἔπειτα νόμων τε καὶ πατρίων ἐθισμῶν φυλακὴν ποιεῖσθαι, – τῶν τε ἀδικημάτων τὰ μέγιστα μὲν αὐτὸν δικάζειν, τὰ δ' ἐλάττονα τοῖς βουλευταῖς ἐπιτρέπειν, – βουλὴν τε συναγεῖν καὶ δῆμον συγκαλεῖν, καὶ – ἡγεμονίαν ἔχειν αὐτοκράτορα ἐν πολέμῳ.

I. ROMULUS

1. Dionysius 2,9: Romulus po tym, jak oddzielił (obywateli) godniejszych od mniej znacznych, nadał wnet ustawy, w których postanowił, co która z tych grup ma robić: patrycjusze mieli zajmować urzędy kapłańskie i państwowe oraz sprawować sądy, plebejusze natomiast mieli uprawiać pola, hodować bydło i parać się zajęciami przynoszącymi zysk. Opiece patrycjuszy powierzył i oddał plebejuszy, zezwalając każdemu z nich wybrać, kogo by chciał, na patrona i nazywał tę opiekę patronatem.

2. Dionysius 2,10: Następnie ustanowił on takie prawo patronatu: patrycjusze powinni interpretować prawa swoim klientom, wszczynać w ich imieniu spory, jeśli wyrządzona by im została krzywda, wspierać ich, kiedy wnosili skargę; klienci natomiast musieli wyposażać córki patronów mające wyjść za mąż, jeśli rodzicom brakowało majątku, wykupić ich od wrogów, gdyby pojmano ich samych albo ich dzieci, oraz uiszczać za nich tak grzywny w sporach prywatnych, jak i kary publiczne, gdyby zostali zasądzeni. Obu stronom nie godziło się zgodzić z prawem boskim ani ludzkim wzajemnie się oskarżać, świadczyć przeciwko drugiej stronie, czy też oddać przeciwny głos. Gdyby ktoś został skazany za którekolwiek z tych przestępstw, to – na mocy ustawy o zdradzie, którą wydał Romulus – podlegał karze i każdemu wolno było zabić zasądzonego jako poświęconego Disowi.

3. Dionysius 2,12,14: Romulus, kiedy to ustalił, zarządził powołanie doradców, z którymi kierowałby sprawami publicznymi, wybierając stu mężów spośród patrycjuszy. Powoławszy ich, rozdzielił kompetencje, które chciał nadać każdemu z nich.

Królowi zatem nadał następujące przywileje: po pierwsze, aby zarządzał sprawami kultu i ofiar, dalej, aby był strażnikiem praw i obyczajów ojców, by sam sądził w sprawach o cięższe przestępstwa, lżejsze zaś powierzał senatorom, aby zwoływał senat i gromadził lud oraz aby miał najwyższą władzę w czasie wojny. Senatowi dał taką władzę, aby rozważał i głosował o każdej sprawie, którą wnioskowałby król. Zgromadzeniu ludowemu powierzył zaś te trzy spra-

Τῷ δὲ συνεδρίῳ τῆς βουλῆς – δυναστείαν ἀνέθηκε τοιάνδε·
περὶ παντὸς ὅτου ἂν εἰσηγῆται βασιλεὺς διαγινώσκειν τε καὶ
ψηφον ἐπιφέρειν –.

Τῷ δὲ δημοτικῷ πλήθει τρία ταῦτα ἐπέτρεπεν· ἀρχαιρεσιάζειν
τε καὶ νόμους ἐπικυροῦν καὶ περὶ πολέμου διαγινώσκειν ὅταν ὁ
βασιλεὺς ἐφῆ –. ἔφερε δὲ τὴν ψηφον οὐχ ἅμα πᾶς ὁ δῆμος, ἀλλὰ
κατὰ τὰς φράτρας συγκαλούμενος.

4. Dionysius 2,15: Εἰς ἀνάγκην κατέστησε (ὁ Ῥωμύλος) τοὺς
οἰκῆτορας – ἅπασαν ἄρρενα γενεὰν ἐκτρέφειν, καὶ θυγατέρων
τὰς πρωτογόνους, ἀποκτινύναι δὲ μηδὲν τῶν γεννωμένων
νεώτερον τριετοῦς, πλὴν εἴ τι γένοιτο παιδίον ἀνάπηρον ἢ τέρας
εὐθύς ἀπὸ γονῆς· ταῦτα δ' οὐκ ἐκώλυσεν ἐκτιθέναι τοὺς
γειναμένους, ἐπιδείξαντας πρότερον πέντε ἀνδράσι τοῖς ἔγγιστα
οἰκοῦσιν, ἐὰν κάκεινοις συνδοκῆ. κατὰ δὲ τῶν μὴ πειθομένων τῷ
νόμῳ ζημίας ὥρισεν ἄλλας τε καὶ τῆς οὐσίας αὐτῶν τὴν ἡμίσειαν
εἶναι δεμοσίαν.

5. Dionysius 2,21.22: Πολλοῖς σώμασιν ἀπέδωκε θεραπεύειν τὸ
δαιμόνιον. – ἐξ ἐκάστης φράτρας ἐνομοθέτησεν ἀποδείκνυσθαι
δύο τοὺς ὑπὲρ πενήκοντα ἔτη γεγονότας, – τούτους δὲ οὐκ εἰς
ὠρισμένον τινὰ χρόνον τὰς τιμὰς ἔταξεν ἔχειν, ἀλλὰ διὰ παντὸς τοῦ
βίου, στρατιῶν μὲν ἀπολελυμένους διὰ τὴν ἡλικίαν. τῶν δὲ κατὰ
τὴν πόλιν ὀχληρῶν διὰ τὸν νόμον. – ἅπαντας δὲ τοὺς ἱερεῖς –
ἐνομοθέτησεν ἀποδείκνυσθαι μὲν ὑπὸ τῶν φρατρῶν,
ἐπικυροῦσθαι δὲ ὑπὸ τῶν ἐξηγουμένων τὰ θεία διὰ μαντικῆς.

6. Dionysius 2,25,1: Ὁ δὲ Ῥωμύλος – ἓνα – νόμον – καταστησάμενος
εἰς σωφροσύνην – ἤγαγε τὰς γυναῖκας. ἦν δὲ τοιοῦδε ὁ νόμος γυναῖκα
γαμετὴν τὴν κατὰ γάμους ἱεροῖς συνελθοῦσαν ἀνδρὶ κοινωνὸν
ἁπάντων εἶναι χρημάτων τε καὶ ἱερῶν.

7. Dionysius 2,25,6: Ταῦτα – οἱ συγγενεῖς μετὰ τοῦ ἀνδρὸς
ἐδίκαζον· ἐν οἷς ἦν φθορὰ σώματος, καὶ – εἴ τις οἶνον εὐρεθεῖη
πιῶσα γυνή, ἀμφοτέρω γὰρ ταῦτα θανάτῳ ζημοῦν συνεχώρησεν ὁ
Ῥωμύλος.

8. Dionysius 2,26.27: (Ὁ Ῥωμύλος) ἅπασαν – ἔδωκεν ἐξουσίαν
πατρὶ καθ' υἱοῦ, καὶ παρὰ πάντα τὸν τοῦ βίου χρόνον εἴαν τε
εἴργειν, εἴαν τε μασιγοῦν, εἴαν τε δέσμιον ἐπὶ τῶν κατ' ἀγρόν

wy: wybór urzędników, zatwierdzanie ustaw i decydowanie o wojnie, kiedy król zgłosił wniosek. Nie głosował zaś cały lud jednocześnie, ale zwołany według kurii.

4. Dionysius 2,15: (Romulus) nałożył na obywateli obowiązek wychowania całego męskiego potomstwa, a spośród córek – pierworodnych, zakazał zaś zabijać dzieci poniżej trzeciego roku życia, chyba że kaleki bądź potworki tuż po urodzeniu: te rodzice mogli wyrzucić po pokazaniu ich pięciu najbliższym sąsiadom, którzy to potwierdzili; dla tych, którzy nie przestrzegaliby tych praw ustanowił kary, a wśród nich tę, aby połowę ich dóbr przejęło państwo.

5. Dionysius 2,21.22: Wielu osobom powierzył sprawowanie kultu bóstw. Wydał prawo, zgodnie z którym z każdej kurii wybierano po dwóch mężczyzn powyżej pięćdziesiątego roku życia, którym pozwolił sprawować tę godność nie przez określony czas, ale do końca życia; byli oni zwolnieni z obowiązku służby wojskowej ze względu na wiek, a z ciężarów państwowych na mocy ustawy. Nakazał też, aby wszystkich kapłanów wybierały kurie, zaś zatwierdzali ci, którzy przez dar wieszczania interpretowali sprawy boskie.

6. Dionysius 2,25,1: Romulus wydając jedną ustawę doprowadził kobiety do skromności. Ustawa ta była następująca: żona, która poprzez święte małżeństwo weszła pod władzę męża, nabywała z nim wspólnotę mienia i kultu.

7. Dionysius 2,25,6: Następujące sprawy rozstrzygali krewni wspólnie z mężem: wśród nich było cudzołóstwo oraz jeśli okazało się, że kobieta piła wino; oba te przestępstwa Romulus zezwolił karać śmiercią.

8. Dionysius 2,26.27: (Romulus) oddał ojcu całą władzę nad synem i pozwolił decydować przez cały okres jego życia, czy go uwięzić, czy wychłostać, zatrzymać go związanego przy pracach wiejskich, czy zabić. Pozwolił też ojcu sprzedać syna i zgodził się, aby aż do trzeciej sprzedaży zachował go jako syna. Po trzeciej jednak sprzedaży syn wyzwał się spod władzy ojca.

ἔργων κατέχειν, ἐάν τε ἀποκτιννύναι προαιροῖται. – ἀλλὰ καὶ πωλεῖν ἐφῆκε τὸν υἱὸν τῷ πατρὶ, – καὶ τοῦτο συνεχώρησε τῷ πατρὶ, μέχρι τρίτης πράσεως ἀφ' υἱοῦ χρηματίσασθαι. – μετὰ δὲ τὴν τρίτην πράσιν ἀπήλακτο τοῦ πατρός.

9. Plututarchus, *Rom.* 22: Ἐθῆκε δὲ καὶ νόμους τινὰς (ὁ Ῥωμύλος) ὧν σφοδρὸς μὲν ἔστιν ὁ γυναικὶ μὴ διδοῦς ἀπολείπειν ἄνδρα, γυναικα δὲ διδοῦς ἐκβάλλειν ἐπὶ φαρμακείᾳ τέκνων ἢ κλειδῶν ὑποβολῇ καὶ μοιχευθεῖσαν. εἰ δ' ἄλλως τις ἀποπέμψαιτο, τῆς οὐσίας αὐτοῦ τὸ μὲν τῆς γυναικὸς εἶναι, τὸ δὲ τῆς Δήμητρος ἱερὸν κελεύων. τὸν δ' ἀποδόμενον γυναικα θύεσθαι χθονίοις θεοῖς.

10. Plutarchus, *Rom.* 22: Ἴδιον – τὸ μηδεμίαν δίκην κατὰ πατροκτόνων ὀρίσαντα (τὸν Ῥωμύλον) πᾶσαν ἀνδροφονίαν πατροκτονίαν προσειπεῖν.

11. Festus (F. 230) v. *plorare*: SI NURUS, SACRA DIVIS PARENTUM ESTOD.

12. Macrobius, *sat.* 1,12,38: Haec fuit a Romulo annua ordinata dimensio, qui – annum X mensium, dierum vero CCCIII habendum esse constituit mensesque ita disposuit, ut quattuor ex his XXXI, sex vero XXX haberent dies.

13. Macrobius, *sat.* 1,13,20: Quando – primum intercalatum sit, varie refertur, et Macer quidem Licinius eius rei originem Romulo adsignat.

II. NUMA POMPILIUS

Cicero, *de rep.* 2,14,26: Pompilius animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, – religionum caerimoniis mitigavit, omnesque partes religionis statuit sanctissime.

Cicero, *de rep.* 5,2,3: (Numa) legum etiam scriptor fuit, quas scitis extare.

Livius 1,19,1: (Numa) – urbem novam, conditam vi et armis, iure – legibusque ac moribus de integro condere parat.

1. Cassius Hemina apud Plinium, *nat. hist.* 32,2,20: Numa constituit, ut pisces, qui squamosi non essent, ni polluerent.

9. Plutarchus, *Rom.* 22: (Romulus) wydał także prawa, z których jedno bardzo surowe nie zezwala żonie opuścić męża, pozwala natomiast na jednostronny rozwód z kobietą z powodu spędzenia płodu czy też podmienienia kluczy lub cudzołóstwa; gdyby ktoś ją odesłał bez powodu, (prawo) nakazuje, aby cały jego majątek otrzymała żona, on sam zaś został poświęcony Demeter; ten zaś, kto sprzedaje żonę (ma być) złożony w ofierze bóstwom podziemnym.

10. Plutarchus, *Rom.* 22: Ciekawe jest to, że Romulus, nie ustanowiwszy żadnej kary dla ojcobójców, każde zabójstwo nazywał ojcobójstwem.

11. Festus (F. 130), hasło *'plorare'*: Jeśli synowa, niech będzie poświęcona bóstwom rodziców.

12. Macrobius, *sat.* 1,12,38: Taki był podział roku zarządzony przez Romulusa, który ustalił, że rok ma mieć dziesięć miesięcy i 304 dni, a miesiące tak uporządkował, żeby cztery z nich miały po 31, a sześć po 30 dni.

13. Macrobius, *sat.* 1,13,20: Różnie podaje się, kiedy po raz pierwszy wstawiono dodatkowy miesiąc w roku, a w każdym razie Macer Licinius przypisuje początek takiego postępowania Romulusowi.

II. NUMA POMPILIUS

Cicero, *de rep.* 2,14,26: Pompilius po wydaniu tych ustaw, które zachowały się na pomnikach, złagodził charaktery obrzędami religijnymi oraz ustalił niezmiennie wszystkie sprawy dotyczące religii.

Cicero, *de rep.* 5,2,3: (Numa) był również autorem ustaw, o których wiecie, że istnieją.

Livius 1,19,1: (Numa) postanowił nowe miasto, założone siłą i bronią, założyć od nowa przy pomocy prawa, ustaw i obyczajów.

1. Cassius Hemina u Pliniusza, *nat. hist.* 32,2,20: Numa zarządził, aby ryby, które nie są pokryte łuską, nie były składane w ofierze.

2. Festus (L. 189), hasło *'opima'*: Marcus Varro twierdzi, że jest także taka ustawa króla Pompiliusa dotycząca bogatych łupów:

2. Festus (L. 189) ν. 'opima': – M. Varro ait – esse etiam Pompili regis legem opimorum spoliolorum talem: CUIUS AUSPICIO CLASSE PROCINCTA OPIMA SPOLIA CAPIUNTUR, IOVI FERETRIO BOVEM CAEDITO; QUI CEPIT, AERIS CCC DARIER OPORTEAT. SECUNDA SPOLIA, IN MARTIS ARAM IN CAMPO SOLITAUROLIA, UTRA VOLUERIT, CAEDITO; [QUI CEPIT, AERIS CC DATO.] TERTIA SPOLIA, IANUI QUIRINO AGNUM MAREM CAEDITO; C QUI CEPERIT EX AERE DATO. CUIUS AUSPICIO CAPTA, DIS PIACULUM DATO.

3. Dionysius 2,27: ἐκ τῶν Νομᾶ – νόμων. ἐν οἷς καὶ οὗτος γέγραπται· ἐάν πατήρ υἱῷ συγχωρήσῃ γυναικὰ ἀγαγέσθαι. κοινωνὸν ἔσομένην ἱερῶν τε καὶ χρημάτων κατὰ τοὺς νόμους, μηκέτι τὴν ἐξουσίαν εἶναι τῷ πατρὶ πωλεῖν τὸν υἱόν.

4. Dionysius 2,63-74: Περιλαβὼν – ἅπασαν τὴν περὶ τὰ θεῖα νομοθεσίαν γραφαῖς διεἴλεν εἰς ὀκτὼ μοῖρας, ὅσαι τῶν ἱερῶν ἦσαν αἱ συμμορίαί. (κουρίωνες, φλάμινες, ἡγεμόνες τῶν κελερῶν, αὐγόρες, ἐστιάδες, σάλιοι, φητιάλεις, ποντίφικες).

5. Dionysius 2,74: ἡ περὶ τοὺς ὄρισμοὺς τῶν κτήσεων νομοθεσία· κελεύσας – ἐκάστῳ περιγράψαι τὴν ἑαυτοῦ κτήσιν καὶ στήσαι λίθους ἐπὶ τοῖς ὄροις, ἱεροὺς ἀπέδειξεν ὄριου Διὸς τοὺς λίθους. – εἰ δέ τις ἀφανίσσειεν ἢ μεταθεῖη τοὺς ὄρους, ἱερὸν ἐνομοθέτησεν εἶναι τοῦ θεοῦ τὸν τοῦτων τι διαπραξάμενον.

6. Livius 1,19,7 (Numa) nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

7. Plinius, *nat. hist.* 14,12,88: VINO ROGUM NE RESPARGITO.

8. Plinius, *nat. hist.* 14,12,88: ex imputata vite libari vina diis nefas (Numa) statuit.

9. Plutarchus, *Numa* 10: Τιμὰς δὲ μεγάλας ἀπέδωκεν αὐταῖς (Vestalibus), ὧν ἔστι καὶ τὸ διαθέσθαι ζῶντος ἐξεῖναι πατρὸς καὶ τᾶλλα πράττειν ἄνευ προστάτου διαγούσας ὥσπερ αἱ τρίπαιδες.

10. Plutarchus, *Numa* 12: (Ὁ Νομᾶς) τὰ πένθη καθ' ἡλικίας καὶ χρόνους ἔταξεν, οἷον παῖδα μὴ πενθεῖν νεώτερον τριετοῦς, μηδὲ πρεσβύτερον πλείονας μῆνας ὧν ἐβίωσεν ἐναυτῶν μέχρι τῶν δέκα, καὶ περαιτέρω μηδεμίαν ἡλικίαν· ἀλλὰ τοῦ μακροτάτου πένθους χρόνον εἶναι δεκαμηνιαῖον, ἐφ' ὅσον καὶ

Niech ten, po czyich auspicjach uzbrojony oddział zdobędzie bogate łupy, zabije byka dla Jowisza Feretrius; ten, który zdobył, powinien dać trzysta asów. Za drugi (co do wielkości) łup na ołtarzu Marsa na Polu Marsowym niech złożą w ofierze świnię, owcę i byka, które będzie chciał; kto zdobył, niech da dwieście asów. Za trzeci łup niech zostanie zabite czarne jagnię dla Janusa Kwiryna; kto zdobył, niech da sto asów. Po czyich auspicjach został zdobyty, ten niech złoży ofiarę przebłagalną.

3. Dionysius 2,27: Z ustaw Numa, wśród których zapisana jest i taka: jeśli ojciec pozwolił synowi wziąć sobie żonę, która zgodnie z prawem współuczestniczy w obrzędach i majątku, ojcu nie przysługuje już prawo sprzedania syna.

4. Dionysius 2,63-74: Kiedy zakończył spisywanie całego ustawodawstwa dotyczącego spraw boskich, podzielił je na osiem części, czyli tyle, ile było kolegów kapłańskich (przewodniczący kurii, flaminowie, dowódcy jazdy, augurowie, westalki, saliowie, fecjałowie, pontyfikowie).

5. Dionysius 2,74: Ustawodawstwo dotyczące granic gruntów: nakazawszy każdemu odgraniczyć swój grunt i umieścić na granicach kamienie, poświęcił je Jowiszowi Granicznemu.

6. Livius 1,19,7: (Numa) wyznaczył dni *nefasti* oraz *fasti*, ponieważ czasami nie miało sensu niczego przedsiębrać przy udziale ludu.

7. Plinius, *nat. hist.* 14,12,88: Niech stos nie będzie skrapiany winem.

8. Plinius, *nat. hist.* 14,12,88: (Numa) postanowił, że niegodne jest składanie ofiar bogom winem z nie obciętej winorośli.

9. Plutarchus, *Numa* 10: Przyznał ogromne zaszczyty westalkom, wśród których znajdowało się prawo testowania za życia ojca oraz dokonywania pozostałych czynności prawnych bez zgody tutora, tak jak kobietom, którym przysługuje *ius trium liberorum*.

10. Plutarchus, *Numa* 12: (Numa) ustanowił obowiązek trwania w żałobie według wieku i czasu, aby dziecka poniżej trzech lat nikt nie opłakiwał, a starszego nie więcej miesięcy niż miał lat, aż do dziesięciu: a nikogo w jakimkolwiek wieku dłużej; czas najdłuższej żałoby wynosić miał dziesięć miesięcy. Przez ten czas żony zmarłych powinny się również powstrzymywać od ponownego zamążpój-

χηρεύουσιν αἱ τῶν ἀποθανόντων γυναῖκες· ἡ δὲ πρότερον γαμηθεῖσα βοῦν ἐγκύμονα κατέθυεν ἐκείνου νομοθετήσαντος.

11. Plutarchus, *Numa* 17: Τῶν δὲ ἄλλων αὐτοῦ πολιτευμάτων ἡ κατὰ τέχνας διανομὴ τοῦ πλήθους μάλιστα θαυμάζεται. – Ἦν δὲ ἡ διανομὴ κατὰ τὰς τέχνας αὐλητῶν, χρυσοχόων, τεκτόνων, βαφέων, σκυτοτόμων, σκυτοδειψῶν, χαλκῶν, κεραμέων. τὰς δὲ λοιπὰς τέχνας εἰς ταῦτὸ συναγαγὼν ἐν αὐτῶν ἐκ πασῶν ἀπέδειξε σύστημα· κοινωνίας δὲ καὶ συνόδοις καὶ θεῶν τιμὰς ἀποδοῦς ἐκάστῳ γένει πρεπούσας κλτ.

12. Marcellus, l. 28 *digestorum* (D. 11,8,2): Negat lex regia, mulierem, quae praegnas mortua sit, humari, antequam partus ei excidatur; qui contra fecerit, spem animantis cum gravida peremisse videtur.

13. Festus: PAELEX ARAM IUNONIS NE TANGITO; SI TANGIT, IUNONI CRINIBUS DEMISSIS AGNUM FEMINAM CAEDITO.

14. Festus: SI HOMINEM FULMEN (?) OCCISIT, NE SUPRA GENUA TOLLITO. HOMO SI FULMINE OCCISUS EST, EI IUSTA NULLA FIERI OPORTET.

15. Festus: (P. 6): Aliuta antiqui dicebant pro aliter –; hinc est illud in legibus Numae Pompili: SI QUISQUAM ALIUTA FAXIT, IPSOS IOVI SACER ESTO.

16. Festus: (P. 221): SI QUI HOMINEM LIBERUM DOLO SCIENS MORTUIT, PARICIDAS ESTO.

17. Servius, *in Vergilii ecl.* 4,43: In Numae legibus cautum est, ut si quis imprudens occidisset hominem pro capite occisi agnatis eius in contione offerret arietem.

18. Macrobius, *sat.* 1,13,1-7: Numa (anno Romuli) L dies addidit, ut in CCCLIII dies, quibus XII lunae cursus confici credidit, annus extenderetur; atque his L a se additis adiecit alios VI, retractos illis VI mensibus qui XXX habebant dies, – factosque LVI dies in duos novos menses pari ratione divisit: ac – priorem Ianuarius nuncupavit primumque anni esse voluit, – secundum dicavit Februo deo. – Paulo post Numa in honorem imparis numeri – unum adiecit diem, quem Ianuario dedit – Ianuarius igitur, Aprilis, Iunius, Sexti-

ścia; jeśli jednak któraś wcześniej wyszłaby za mąż, musiała złożyć w ofierze ciężarną krowę zgodnie z jego prawem.

11. Plutarchus, *Numa* 17: Spośród jego pozostałych zarządzeń szczególnie podziwiane jest to dotyczące podziału plebsu według rzemiosł: był to podział na fletnistów, złotników, cieśli, farbiarzy, szewców, foluszników, kowali, garncarzy; pozostałe rzemiosła zgromadził w jedno i stworzył z nich jedną całość; każdemu cechowi przydzielił odpowiednie wspólnoty, rady i kult bogów.

12. Marcellus, z 28 *księgi digestów*, D. 11,8,2: Ustawa królewska nie zezwala na pochowanie kobiety, która zmarła będąc ciężarną, zanim nie wydobędzie się z niej płodu; o tym, kto uczyniłby przeciwnie, sądzono, iż razem z ciężarną zabił przyszłą istotę żywą.

13. Festus: Niech nałożnica nie dotyka ołtarza Junony; jeśli dotknie, niech z rozpuszczonymi włosami zabije dla Junony jagnię samicę.

14. Festus: Jeśli piorun zabije człowieka, nie należy go podnosić trzymając powyżej kolan. Jeśli człowiek zostanie zabity przez piorun, nie trzeba zachowywać wobec niego przyjętych zwyczajów.

15. Festus (P. 6): Starożytni mówili *aliuta* zamiast *aliter*; stąd tak jest w ustawach Numy Pompiliusa: Jeśli ktoś uczyniłby inaczej, niech będzie poświęcony samemu Jowiszowi.

16. Festus (P. 221): Jeśli ktoś podstępem świadomie wydał człowieka wolnego na śmierć, niech będzie ojcobójcą.

17. Servius, w *komentarzu do 'Eklog' Wergiliusza* 4,43: W ustawach Numy zostało zastrzeżone, aby ten, kto nieumyślnie zabił człowieka, dał jego krewnym w czasie *contio* barana jako zadośćuczynienie za głowę zabitego.

18. Macrobius, *sat.* 1,13: Numa dodał (do roku Romulusa) 50 dni, aby rozszerzył rok do 354 dni, którym – jak wierzył – odpowiada dwanaście obiegów księżyca. Do tych pięćdziesięciu dorzucił jeszcze sześć dni zabrawszy je z tych sześciu miesięcy, które liczyły po trzydzieści dni i uzyskawszy w ten sposób 56 dni podzielił je po równo między dwa miesiące: pierwszy z nich nazwał *Ianuarius* i uczynił go pierwszym w roku, drugi poświęcił bogu Februsowi. A zatem *Ianuarius, Aprilis, Iunius, Sextilis, September, November*

lis, September, November, December, XXVIII censebantur diebus; – Martius vero, Maius, Quinctilis et October dies XXX singulos possidebant, Februarius XXVIII retinuit dies.

19. Lydus, *de mens.* 1,31: *καὶ τοῦτο δὲ πρὸς τοῦ Νομῆα διατέθειται, ὥστε τοὺς ἱερεῖς χαλκαῖς ψαλίσιν, ἀλλ’ οὐ σιδηραῖς ἀποκείρεσθαι.*

III. TULLUS HOSTILIUS

1. Cicero, *de rep.* 2,17,31: (Tullus) constituit ius, quo bella indicerentur, quod – sanxit fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque impium iudicaretur.

2. Dionysius 3,22: *Ἔστι δὲ καὶ νόμος – δι’ ἐκεῖνο (τῶν Ὀρατίων) κυρωθεὶς τὸ πάθος, ᾧ καὶ εἰς ἐμὲ χρῶνται, – κελεύων, οἷς ἄν γένωνται τριῖδυμοι παῖδες, ἐκ τοῦ δημοσίου τὰς τροφὰς τῶν παίδων χορηγεῖσθαι μέχρι ἡβῆς.*

3. Dionysius 3,30: *τοῖς – ἐταίροις αὐτοῦ (τοῦ Μεττίου) καὶ συνειδόσι τὴν προδοσίαν αὐτοῦ δικαστήρια ὁ βασιλεὺς (Τύλλος) καθίσας τοὺς ἀλόντας ἐξ αὐτῶν κατὰ τὸν τῶν λειποτακτῶν τε καὶ προδοτῶν νόμον ἀπέκτεινεν.*

4. Livius 1,26,5,6: Rex (Tullus) – ‘Duumviro’, inquit, ‘qui Horatio perduellionem iudicent, secundum legem facio’. Lex horrendi carminis erat: Duumviri perduellionem iudicent: si a duumviris provocarit, provocatione certato: si vincent, caput obnubito, infelici arbori recte suspendito, verberato vel intra pomerium vel extra pomerium.

5. Tacitus, *ann.* 12,8: Addidit Claudius sacra ex legibus Tulli regis piaculaque (*propter incestum fratris et sororis*) – per pontifices danda.

IV. ANCUS MARCIUS

1. Livius 1,32,5: Ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a se bellicae caerimoniae proderentur, nec gererentur

i *December* liczą po 29 dni, zaś *Martius*, *Maius*, *Quinctilis* i *October* mają każdy po 30 dni, *Februarius* natomiast otrzymał 28 dni.

19. Lydus, *de mens.* 1,31: To również zostało ustanowione przez Numę, aby kapłani byli strzyżeni spizowymi, a nie żelaznymi nożycami.

III. TULLUS HOSTILIUS

1. Cicero, *de rep.* 2,17,31: (Tullus) ustanowił prawo, zgodnie z którym wszczynane miały być wojny i poświęcił je zgodnie z obrzędem fecjałów, aby każda wojna, która nie została ogłoszona i wypowiedziana, była oceniana jako niesprawiedliwa i bezbożna.

2. Livius 1,26,5,6: Król (Tullus) rzekł: „Zgodnie z ustawą, powołuję duumwirów, którzy osądzą zdradę Horatiusa.” Była [to] *lex horrendi carminis*: „Niech duumwirowie sądzą w sprawach o zdradę: jeśli ktoś odwoła się od wyroku duumwirów, niech sprawa zostanie rozstrzygnięta w ramach *provocatio*: jeśli (duumwirowie) wygra, niech głowa (skazanego) zostanie zasłonięta, niech zostanie powieszony przy pomocy sznura na przekłętym drzewie, niech zostanie wychłostany w granicach lub poza granicą *pomerium*.”

3. Dionysius 3,22,10: Została uchwalona ustawa z powodu przypadku (Horacjuszy), którą stosuje się do dziś, nakazująca, aby – jeśli komuś urodzą się trojaczki – wypłacać z kasy państwowej zasiłek aż do osiągnięcia przez dzieci pełnoletniości.

4. Dionysius 3, 30,7: Król (Tullus) powołał sądy dla jego (Mettiusa) towarzyszy i osób wiedzących o jego spisku, skazanych za dezercję i zdradę zgodnie z prawem zabił.

5. Tacitus, *ann.* 12,8: Klaudiusz dodał obrzędy i ofiary przebiegalne przeprowadzane przez pontyfików pochodzące z ustaw Tullusa (za kazirodztwo brata i siostry).

IV. ANCUS MARCIUS

1. Livius 1,32,5: A jednak, chociaż Numa ustanowił obrzędy na czas pokoju, to od niego (Ancusa) pochodzą ceremonie wojenne: nie tylko toczono, lecz również wypowiedano wojny zgodnie z okre-

solum sed etiam indicerentur bella aliquo ritu, ius ab antiqua gente Aequiculis, quod nunc fetiales habent, descripsit, quo res repetuntur.

V. TARQUINIUS PRISCUS

1. Cicero, *de rep.* 2,20,35: Tarquinius, – ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit – pristinum patrum numerum, et antiquos patres ‘maiorum gentium’ appellavit quos priores sententiam rogabat, a se adscitos ‘minorum’.

2. Dionysius 3,61.62: οἱ πρόσβεις (τῷ Τυρῶρηων) – παρήσαν – φέροντες – τὰ σύμβολα τῆς ἡγεμονίας, οἷς ἐκόσμου ἀυτοὶ τοὺς σφετέρους βασιλεῖς, κομίζοντες στέφανόν τε χρύσειον, καὶ θρόνον ἐλεφάντινον, καὶ σκῆπτρον ἀετὸν ἔχον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, χιτῶνά τε πορφυροῦν χρυσοόσημον καὶ περιβόλαιον πορφυροῦν ποικίλον. – Ταύταις ταῖς τιμαῖς ὁ Ταρκύνιος οὐκ εὐδῶς ἐχρήσατο λαβῶν, ὡς οἱ πλείστοι γράφουσι τὰν Ῥωμαϊκῶν συγγραφέων, ἀλλ’ ἀποδοὺς τῇ τε βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ τὴν διαγνώσιν, εἰ ληπτέον αὐτά, ἐπειδὴ πᾶσι βουλομένοις ἦν τότε προσεδέξατο.

VI. SERVIUS TULLIUS

1. Dionysius 4,13: τοὺς νόμους τοὺς τε συναλλακτικούς καὶ τοὺς περὶ τῶν ἀδικημάτων ἐπεκύρωσε ταῖς φράτραις· ἦσαν δὲ πενήκοντά που μάλιστα τὸν ἀριθμόν.

2. Dionysius 4,15: τῷ δὲ μὴ τιμησαμένῳ τιμωρίαν ὥρισε τῆς τε οὐσίας στέρεσθαι, καὶ αὐτὸν μαστιγωθέντα πραθῆναι.

3. Dionysius 4,22: Ὁ δὲ Τύλλιος καὶ τοῖς ἐλευθερουμένοις τῶν θεραπόντων – μετέχειν τῆς ἰσοπολιτείας ἐπέτρεψε. κελεύσας γὰρ ἅμα τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἐλευθέρους καὶ τούτους τιμῆσασθαι τὰς οὐσίας, εἰς φυλάς κατέταξεν αὐτοὺς τὰς κατὰ τὴν πόλιν τέτταρας ὑπαρχούσας. – καὶ πάντων ἀπέδωκε τῶν κοινῶν αὐτοῖς μετέχειν, ὧν τοῖς ἄλλοις δημοτικοῖς.

4. Dionysius 4,25: ἐκεῖνος διελὼν ἀπὸ τῶν ἰδιωτικῶν (εγκλημάτων) τὰ δημόσια, τῶν μὲν εἰς τὸ κοινὸν φερόντων

ślonym rytuałem; opisał prawo pochodzące od starożytnego ludu Aequiculi, którym teraz posługują się fecjałowie, na podstawie którego żąda się wynagrodzenia szkody przez obce państwo.

V. TARQUINIUS PRISCUS

1. Cicero, *de rep.* 2,20,35: Tarquinius, kiedy wydał ustawę o swojej władzy, najpierw podwoił liczbę senatorów, a dawnych senatorów, których najpierw pytał o zdanie, nazwał „ojcami większych rodów”, a przyjętych przez siebie – „ojcami pomniejszych rodów”.

2. Dionysius 3,61.62: Obecni byli posłowie (Etrusków) przynoszący insygnia władzy, którymi przystrajali własnych królów, niosący złotą koronę, krzesło z kości słoniowej, berło ozdobione głową orła, purpurową tunikę przybraną złotem, purpurową togę malowaną. Tarquinius jednak nie od razu skorzystał z tych zaszczytów, jak przekazuje wielu pisarzy rzymskich, lecz, godząc się na rozstrzygnięcie senatu i ludu rzymskiego, czy zaszczyty mają być przyjęte, dopiero wtedy, gdy wszyscy się zgodzili, przyjął je.

VI. SERVIUS TULLIUS

1. Dionysius 4,13: Na zgromadzeniu kurialnym zatwierdził najpierw ustawy o kontraktach, potem o deliktach, a było ich prawie pięćdziesiąt.

2. Dionysius 4,15: Dla tych, którzy nie poddali się cenzusowi, ustanowił karę pozbawienia majątku i sprzedania ich samych po uprzednim wychłostaniu różgami.

3. Dionysius 4,22: Tullius zezwolił również wyzwoleńcom na posiadanie obywatelstwa; nakazał bowiem spisywać wyzwoleńców razem z pozostałymi ludźmi wolnymi i rozdzielił ich pomiędzy cztery *tribus* miejskie. Dopuścił także ich oraz plebejuszy do wszystkich spraw publicznych.

4. Dionysius 4,25: On, rozdzieliwszy skargi prywatne od publicznych, sam rozstrzygał w sprawach o przestępstwa publiczne, zaś

ἀδικημάτων αὐτὸς ἐποιεῖτο τὰς διαγνώσεις, τῶν δὲ ἰδιωτικῶν ἰδιώτας ἔταξεν εἶναι δικαστάς, ὄρους καὶ κανόνας αὐτοῖς τάξας, οὓς αὐτὸς ἔγραψε νόμους.

5. Livius 1,42,5: Censum – instituit, – classes centuriasque et – ordinem ex censu descripsit.

6. Festus (F. 230) ν. *plorare*: SI PARENTEM PUER VERBERIT, AST OLLE PLORASSIT, PUER DIVIS PARENTUM SACER ESTO.

VII. TARQUINIUS SUPERBUS

1. Dionysius 4,43: (*Ὁ Ταρκύνιος*) τοὺς – νόμους τοὺς ὑπὸ Τυλλίου γραφέντας, καθ' οὓς – οὐδὲν ὑπὸ τῶν πατρικίων ὡς πρότερον ἐβλάπτοντο περὶ τὰ συμβόλαια, πάντας ἀνεῖλε· καὶ οὐδὲ τὰς σανίδας, ἐν αἷς ἦσαν γεγραμμένοι, κατέλιπεν, ἀλλὰ καὶ ταύτας καθαιρεθῆναι κελεύσας ἐκ τῆς ἀγορᾶς διέφθειρεν.

w sprawach prywatnych ustanowił sędziów prywatnych, dla których sam napisał prawa.

5. Livius 1,42,5: Ustanowił instytucję cenzusu oraz wskazał klasy, centurie i ich kolejność na podstawie cenzusu.

6. Festus (F. 230), hasło '*plorare*': Jeśli syn uderzy rodzica, a ten zapłacze, syn niech zostanie poświęcony bóstwom przodków.

VII. TARQUINIUS SUPERBUS

1. Dionysius 4,43: Odwołał wszystkie prawa wydane przez Tulliusa, zgodnie z którymi nie byli [plebejusze], jak przedtem, krzywdzeni przez patrycjuszy przy zawieraniu kontraktów. Nie pozostawił również tablic, na których były spisane, lecz i je zniszczył nakazawszy wynieść je z forum.

KOMENTARZ

Ad Romulus 1

Podział na patrycjuszy i plebejuszy opierał się początkowo na kryterium przynależności do rodów, *gentes*. Patrycjusze to ci, którzy mogą poszczycić się przynależnością do *gens*, pozostali należą do plebsu. Ponieważ młode społeczeństwo rzymskie przyjmowało coraz to nowe rody: sabińskie, etruskie, wiele z nich otrzymywało status rodów patrycjuszowskich. Z czasem dopiero zamknięto tę drogę i w ten sposób przybywać zaczęło rodów plebejskich.

Ad Romulus 2

Patronat był instytucją głęboko zakorzenioną w rzymskiej mentalności. Funkcjonował przez cały okres republiki, przetrwał nawet lata konfliktu między patrycjatem a plebsem. Prawo patronatu nakładało na patrona obowiązek opieki nad klientem. W czasach, gdy jursprudence była nauką dostępną jedynie dla nielicznych pontyfików, podstawowe znaczenie dla plebejuszy miały informacje o prawie uzyskiwane od patrona, który zresztą towarzyszył im przy dokonywaniu większości czynności prawnych. Klient zobowiązany był do lojalności oraz świadczenia patronowi pomocy finansowej w razie takiej potrzeby. Ponieważ stosunek klienteli był dziedziczny, klienci z czasem zaczęli być traktowani nieomalże jak członkowie rodziny patrona. Codziennie pojawiali się w jego domu na porannym *salutatio*, stanowili orszak patrona w czasie uroczystości.

Obowiązek lojalności powodował zakaz wnoszenia wzajemnych skarg czy też skądania zeznań przeciwko drugiej stronie stosunku patronatu. Karą za złamanie tej zasady było wykluczenie poza nawias społeczeństwa. Formuła *sacer esto* powodowała, że skazany uważany był za poświęconego bóstwom (w tym wypadku Disowi, czyli Jowiszowi Stygijskiemu utożsamianemu niekiedy z Plutonem, bogiem podziemia) i każdy mógł go bezkarnie zabić.

Ad Romulus 3

W okresie monarchii latyńskiej król pełnił funkcję najwyższego kapłana, jako że jego władza była usankcjonowana przez bogów (*in au-*

guratio). Był również strażnikiem praw, najwyższym dowódcą armii, a także sędzią. Zwoływał obrady senatu i zgromadzenia ludowego.

Skaładający się ze stu *patres* senat stanowił ciało doradcze przy królu.

Romulus podzielił lud na trzydzieści kurii, które obradowały w ramach *comitia curiata*. Według Dionizjusza z Halikarnasu zgromadzenie to, na wniosek króla, dokonywało wyboru urzędników, zatwierdzało ustawy i decydowało o wypowiedzeniu wojny. Informacja ta wydaje się jednak anachronizmem z okresu republikańskiego. *Comitia curiata* pełniły najprawdopodobniej funkcje prywatnoprawne: dokonywano na nich takich czynności prawnych jak *testamentum calatis comitiis* czy *adrogatio*. Wąski zakres uprawnień zgromadzenia zdaje się także potwierdzać fakt, że król zwoływał je tylko dwa razy do roku: 24 marca i 24 maja, czyli w dni oznaczone w rzymskim kalendarzu literami *qrcf* (*quando rex comitiavit fas*).

Ad Romulus 4

Ius vitae ac necis pozwalało ojcu dowolnie rozporządzać życiem dzieci. Prawo to od początku istnienia Rzymu było stopniowo ograniczane. Obowiązkiem było wychowanie całego męskiego potomstwa oraz córki pierworodnej, zakazywano też zabijania dzieci poniżej trzeciego roku życia. Jedynym wyjątkiem były noworodki, które urodziłyby się ułomne. Rodzice mogli pozbyć się ich zasięgnąwszy uprzednio rady sąsiadów. Również w Ustawie XII Tablic znalazł się przepis dotyczący kalekich noworodków: *cito [necatus] tamquam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer*².

Ad Romulus 6

To, co Dionizjusz nazywa *γάμος ιερός*, odpowiada rzymskiemu pojęciu *confarreatio*, czyli ceremonii, która prowadziła do wejścia żony pod *manus* męża. Obrzęd ten miał charakter religijny, polegał na złożeniu Jowiszowi ofiary z chleba orkiszowego. Żona wchodziła w ten sposób do rodziny agnacyjnej męża, a co za tym idzie, dzie-

² Tab. 4,1.

dziczyła w tej rodzinie i dopuszczana była do kultu przodków i bóstw domowych (Lary i Penaty).

Inne sposoby wejścia żony pod *manus* męża to *coemptio* i *usus*. Wydaje się jednak, że nie były one jeszcze stosowane w okresie królewskim.

Ad Romulus 7

Mężowi nie przysługiwało w stosunku do żony *ius vitae ac necis*. Dlatego też, w przypadku popełnienia przez nią ciężkiego przestępstwa, sądził ją mąż wspólnie z jej krewnymi kognacyjnymi w *iudicium domesticum*.

Wśród czynów, za które groziła kobiecie kara śmierci, Dionizjusz z Halikarnasu wymienia cudzołóstwo oraz picie wina. Stosunki pozamałżeńskie kobiet były w kulturze starożytnej Grecji i Rzymu traktowane jako zbrodnia godna najcięższej kary. Tak surowe traktowanie żony pijącej wino było jednak dla Dionizjusza niezrozumiałe³.

Według Dionizjusza to Romulus wprowadził karę śmierci dla żony za picie wina. Tekst Pliniusza Starszego wskazuje dodatkowo, że źródłem takiej normy prawnej była sprawa niejakiego Maetenniusa: *non licebat id feminis Romae bibere. invenimus inter exempla Egnati Maetenni uxorem, quod vinum bibisse e dolio, interfectam fusti a marito, eumque caedis a Romulo absolutum*⁴. Romulus uniewinnił zatem żonobójcę, ponieważ uznał zabójstwo za usprawiedliwione. Cóż – faktycznie sprawa była ciężka, ponieważ kobieta piła po prostu z beczki, co może wskazywać na jej zupełne uzależnienie od alkoholu. Jan Zabłocki uważa, że ten kazus stał się przyczynkiem normy prawa powszechnie obowiązującego: *Wydaje się jednak, iż to rozstrzygnięcie, dotyczące wprawdzie jednostkowej sprawy, zostało rozciągnięte na wszystkie podobne wypadki, tworząc normę, zgodnie z którą, w wypadku picia wina przez żonę mąż mógł ją zabić bezkarnie, podobnie jak w wypadku cudzołóstwa*⁵.

³ Dion. 2,25,6-7.

⁴ Plin., *nat. hist.* 14,89.

⁵ J. ZABŁOCKI, *Si mulier vinum bibit condemnatur*, «Prawo Kanoniczne» 32. 1-2 (1989), s. 228.

Rzymianie za podstawę społeczeństwa uważali rodzinę. To właśnie jej ochronie służyło budowanie ideału kobiety wstrzemięźliwej i umiarkowanej seksualnie. Wino, jako domniemany (obok krwi) nośnik życia, uznano za niebezpieczne i zagrażające przyszłemu potomstwu. Dlatego za wypicie go groziła kobiecie kara śmierci. Jej sędzią był mąż oraz krewni zgromadzeni w *iudicium domesticum*. Prawodawca dał im nawet ciekawą metodę czuwania nad mężatkami. Zgodnie bowiem ze świadectwem Gelliusa mieli oni całować kobietę w usta, aby sprawdzić, czy przypadkiem nie piła zakazanego trunku⁶.

Ad Romulus 8

W Ustawie XII Tablic znajduje się przepis, zgodnie z którym ojciec traci *patria potestas* po trzykrotnym sprzedaniu syna: *Si pater filium ter venum duuit, filius a patre liber esto*⁷. Trudno ocenić, czy przypisywanie tego uregulowania prawnego Romulusowi jest słuszne. Okresu królewskiego sięga z pewnością *ius vitae ac necis* pozwalające na okrutne traktowanie syna, a nawet zabicie go. Ojciec mógł również sprzedać syna do pracy, jednak uprawnienie to zostało ograniczone do trzykrotnej sprzedaży.

Warto podkreślić, że *ius vitae ac necis* przysługiwało ojcu nawet wobec synów piastujących najwyższe urzędy w państwie⁸.

Ad Romulus 9

Wymienione przez Plutarcha powody, dla których mąż mógł w okresie królewskim dokonać *repudium*⁹, budzą liczne wątpliwości. Jednym z tych powodów jest bezsprzecznie cudzołóstwo (*μοιχευθεισαν*). Plutarch wymienia jeszcze *φαρμακεία τέκνων*, co dosłownie oznacza trucie dzieci, ale prawdopodobnie chodzi tu o aborcję. Dalej czytamy o *κλειδῶν ὑποβολῇ*, czyli podmienieniu

⁶ Gell. 10,23,2.

⁷ Tab. 4,2b.

⁸ Dion. 2,26,4.

⁹ Plut., *Rom.* 22.

kluczy. Według J. Zabłockiego, *nie oznacza to zabrania kluczy do domu, bowiem żona wchodząc pod władzę męża otrzymywała klucze jako symbol istnienia małżeństwa cum manu.... Mogły to być klucze do piwnic z winem*¹⁰. Na potwierdzenie tej tezy autor przytacza fragment dzieła Pliniusza opisujący skazanie na śmierć głodową kobiety za odpieczętowanie skrzynki z kluczami do piwniczki z winem¹¹.

Przytoczony w FIRA wyjątek z Plutarcha zawiera jednak lekcję tekstu, której nie przyjmują niektórzy wydawcy. B. Perrin¹² przyjmuje lekcję: *ἐπὶ φαρμακεία καὶ τέκνων ὑποβολῇ καὶ μοιχευεῖσιν*. W takim wypadku przyczynami *repudium* mogłyby być: trucicielstwo (pojęte ogólnie jako każdy przypadek zastosowania trucizny), podmienienie dziecka (należy to rozumieć jako podmienienie noworodka tuż po porodzie) oraz cudzołóstwo.

Ad Romulus 10

Słowo *parricidium* oznacza dosłownie „ojcobójstwo” (od: *patrem occidere*). Nabrało ono jednak bardziej ogólnego znaczenia zabójstwa¹³.

Ad Romulus 11

Festus w dziele *De verborum significatu* komentuje użycie słowa *plorare* w łacinie archaicznej. Oznaczało ono tyle co „głośno krzyczeć” – *plane inclamare*. Czasownik ten pojawia się w ustawach Romulusa i Serviusa Tulliusa¹⁴, które nakazywały traktować jako *sacer* syna bądź synową, którzy uderzyliby rodzica.

Ad Romulus 13

Rzymski kalendarz opierał się początkowo na roku księżycowym, co powodowało powstawanie różnic w stosunku do roku sło-

¹⁰ J. ZABŁOCKI, *Si mulier*, cit., s. 226.

¹¹ Plin., *nat. hist.* 14,89.

¹² Plutarch, *Lives*, Oxford 1998.

¹³ Por. Numa Pompilius 16.

¹⁴ Por. Servius Tullius 6.

necznego. Gdy różnice te stawały się bardzo wyraźne (miesiące zimowe wypadały w lecie), wprowadzano dodatkowy miesiąc, aby je wyrównać. Był to tzw. *intercalaris (scil. mensis)*.

Ad Numa Pompilius 1

Podobna informacja znajduje się w dziele Festusa¹⁵, który wśród towarów dopuszczanych jako ofiary dla bogów wymienia chleb orkiszowy, mąkę jęczmienną oraz ryby pokryte łuską z wyjątkiem papugoryby (*scarus*) – gatunku zamieszkującego rafy koralowe spotykane w Morzu Śródziemnym i Czerwonym.

Ad Numa Pompilius 2

Servius, komentując fragment *Eneidy* Wergiliusza¹⁶, również przytacza rozporządzenie Numy, zgodnie z którym pierwszy bogaty łup wojenny należało złożyć w ofierze Jowiszowi o przydomku Feretrius, drugi – Marsowi, a trzeci – Kwirynowi. Przydomek Feretrius pochodzi od słowa *feretrum* oznaczającego nosze, na których niesiono jeńców oraz łupy wojenne podczas triumfu.

Ad Numa Pompilius 4

Numa był założycielem rzymskich kolegiów kapłańskich. *Curiones* byli przewodniczącymi kurii czuwającymi nad świętymi obrzędami; kolegium flaminów tworzyło 15 kapłanów, z których najważniejszy był *flamen Dialis*, kapłan Jowisza; *tribuni* byli przewodniczącymi trzech pierwotnych *tribus* (*Ramnes*, *Tities*, *Luceres*), a najważniejszy z nich *tribunus Celerum* dowodził przyboczną gwardią króla; zadaniem augurów było przeprowadzanie wróżb, a także dokonywanie *inauguratio* nowoobranego króla; westalki były kapłankami bogini Westy strzegącymi świętego ognia w jej świątyni; saliowie byli kapłanami Marsa Gradywa; fecjałowie dbali o przestrzeganie tzw. *ius Fetiale*, do ich zadań należało wypowiedanie wojny w imieniu Rzymu z zachowaniem szczególnego ceremoniału; kolegium

¹⁵ Fest., F. 253.

¹⁶ Serv., *ad Aen.* 6,859.

pontyfików z *pontifex maximus* na czele zajmowało się interpretacją prawa, prowadziło też rejestr *dies fasti* i *dies nefasti*.

Ad Numa Pompilius 5

Król Numa miał podzielić między obywateli ziemie podbite przez Romulusa tak, aby każdy był samowystarczalny i aby nikt nie pożył własności drugiego¹⁷. Na granicy posiadłości właściciel miał ustawić kamień graniczny, który poświęcano Jowiszowi o przydomku Terminus, czyli opiekunowi granic. Co roku odbywało się święto, w czasie którego sprawowano obrzędy na jego cześć. Święto to, nazywane *Terminalia*, miało miejsce 23 lutego.

Ad Numa Pompilius 6

Pojęcie *fas* oznaczające „coś, co się godzi” ma silne zabarwienie religijne. Przeciwnością *fas* jest *nefas*, czyli czyn niegodny. *Dies fasti* były to dni, w które wolno było zwoływać zgromadzenia ludowe, przeprowadzać postępowanie sądowe, dokonywać czynności prawnych. W dni *nefasti* było to zakazane. Kalendarz *dies fasti* i *nefasti* znany był jedynie pontyfikom. Dopiero w roku 304 p.n.e. Gnaeus Flavius skryba wykrał przepisywaną przez siebie księgę Appiusa Claudiusa Caecusa zawierającą treść poszczególnych *legis actiones* oraz kalendarz i przekazał ją ludowi.

Ad Numa Pompilius 7

Wielu antycznych prawodawców ograniczało w swych ustawach wystawność pogrzebów i grobowców. Cynceron twierdzi, że takie przepisy istniały w Atenach od czasów mitycznego Kekropsa, a najsłynniejszy prawodawca attycki, Solon, dokładnie uregulował kwestie żałoby, wielkości grobowców oraz kar za ich beczeszczenie¹⁸.

Cytowany przez Pliniusza przepis wydany przez Numę miał na celu ograniczenie kosztów pogrzebu. Podobne uregulowania znajdują się w tablicy X Ustawy XII Tablic.

¹⁷ Por. Dion. 2,74,2-3.

¹⁸ Cic., *de leg.* 2,25,63-66.

Ad Numa Pompilius 9

Westalki cieszyły się w społeczeństwie rzymskim ogromnym poważaniem. Dlatego też przysługiwały im szczególne przywileje. Mogły, w przeciwieństwie do innych kobiet, spisać testament jeszcze za życia ojca i dokonywać innych czynności prawnych bez *auctoritas tutoris*. Według Gaiusa, *veteres – voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse; – exceptis virginibus Vestalibus, quas – liberas esse voluerunt: itaque etiam lege XII tab. cautum est*¹⁹. Plutarch porównuje status westalek z położeniem tych kobiet, którym w okresie pryncypatu przysługiwało *ius trium liberorum*. One również zwolnione były z obowiązku posiadania opiekuna.

Ad Numa Pompilius 10

Żałoba po śmierci bliskich była obowiązkiem (*officium*). Wynikało to z tradycji nakazującej oddawanie czci duszom zmarłych (*Manes*). Czas jej trwania uzależniony był jednak od wieku zmarłego. Śmiertelność wśród dzieci poniżej trzeciego roku życia była tak duża, że nie opłakiwano ich w ogóle. Istotne są postanowienia ustawy Numy dotyczące wdowy. Musiała się ona bowiem powstrzymać od powtórnego zamążpójścia przez cały okres żałoby.

Ad Numa Pompilius 13

Festus wyjaśnia, że starożytni nazywali *paelex* kobietę, która poślubiła żonatego mężczyznę. Słowo to wywodzi się z greki: *παλλακή* to konkubina, utrzymanka, przeciwieństwo legalnie poślubionej małżonki.

Ad Numa Pompilius 16 i 17

Ustawy Numy wyróżniały zabójstwo umyślne, za które groziła kara śmierci, oraz nieumyślne, które sprawca odpokutować musiał skądając ofiarę z barana. Jest to niezwykle nowoczesne rozwiąza-

¹⁹ Tab. 5,1; G. 1,144-145.

nie prawne. Podobny przepis znajdował się w Ustawie XII Tablic: *Si telum manu fugit magis quam iecit, aries subicitur*²⁰.

Ad Tullus Hostilius 1

Ius fetiale wykonywane było przez kapłańskie kolegium fecjałów. Tylko kapłan z tego kolegium mógł, zachowując określony obrządek, wypowiedzieć wojnę w imieniu ludu rzymskiego.

Ad Tullus Hostilius 2, 3 i 4

Rzym walczył o prymat w Lacjum z Alba Longa, miastem założonym jeszcze przez syna Eneasza, Julusa (Askaniusza). Władcy obu miast, Tullus Hostilius i Gaius Cluilius, wyraźnie dążyli do rozpoczęcia konfliktu zbrojnego. Kiedy doszło do wojny, Cluilius zmarł, a jego następcą został nieco bardziej pokojowo nastawiony Mettius Fufetius. Obaj władcy, chcąc uniknąć przelewu krwi, zgodzili się, że wojnę rozstrzygnie pojedynek, do którego stanąć mieli trzej bracia Horacjusze po stronie Rzymian i trzej Kuriacjusze po stronie Albańczyków. Walkę wygrał Marcus Horatius, pozostałych pięciu młodzieńców zginęło. Tym samym Alba Longa dostała się pod panowanie Rzymu.

Siostra Horacjuszy, Horatia, była narzeczoną jednego z Kuriacjuszy i wiadomość o śmierci ukochanego doprowadziła ją do rozpacz. Marcus Horatius uznał jej zachowanie za hańbiące i zabił ją. Wielu Rzymian uznało to za zbrodnię. Król Tullus Hostilius zgodził się wszcząć proces i powołał w tym celu komisję *duumviri perduellionis*, która sądziła w sprawach o zdradę stanu (*perduellio*). Kiedy komisja wydała wyrok śmierci, Marcus odwołał się do ludu. To odwołanie wydaje się nieco zagadkowe, skoro instytucja *provocatio ad populum* powstała dopiero w okresie republikańskim, ale być może w tym wypadku sam król, chcąc doprowadzić do uniewinnienia, dopuścił takie rozwiązanie. Ostatecznie Marcus uniknął śmierci, poddano go jedynie obrzędowi oczyszczającym.

Mettius Fufetius nie dochował tymczasem warunków układu i nie wspomógł Rzymian w wojnie przeciwko Wejom. Za tę zdradę został przez Tullusa Hostiliusa skazany na śmierć i rozerwany końmi. Ludność Alby Longi przesiedlono do Rzymu, a miasto zrównano z ziemią.

²⁰ Tab. 8,24a.

Ad Tullus Hostilius 5

Po śmieci swojej trzeciej żony, Messaliny, cesarz Klaudiusz zapragnął poślubić Agryppinę, córkę Germanika, swojego brata. Małżeństwo to było *contra fas (nuptiae prohibita²¹)*, ponieważ, zgodnie z obyczajami przodków, nie wolno było zawierać związków między kognatami aż do czwartego stopnia w linii bocznej. Na wniosek Vitelliusa, senat zezwolił Klaudiuszowi na to małżeństwo. Cesarz jednak doprowadził dodatkowo do uchwalenia *senatus consultum*, na mocy którego małżeństwa takie stały się zgodne z prawem również w przyszłości: *senatumque ingressus decretum postulat quo iustae inter patruos fratrumque filias nuptiae etiam in posterum statuerentur²²*.

Mimo uchwały senatu Klaudiusz zdecydował się przeprowadzić obrzędy oczyszczalne stosowane w wypadku *incestum*. Opis przebiegu takiej ceremonii znalazł w ustawach króla Tulliusa Hostiliusa. Takie postępowanie cesarza utwierdziło zresztą lud w przekonaniu o niestosowności jego małżeństwa. Wiele osób wyśmiewało też owe poszukiwania ceremonii oczyszczających: *inridentibus cunctis quod poenae procurationesque incesti id temporis exquirerentur²³*.

Ad Ancus Marcius 1

Repetitio rerum była to procedura, zgodnie z którą fecjałowie wysuwali w imieniu Rzymu żądanie wynagrodzenia szkody wyrządzonej przez obce państwo. Odmowa skutkowała wypowiedzeniem wojny.

Ad Tarquinius Priscus 1

W okresie królewskim w skład senatu wchodził jedynie patrycjuszowie noszący zaszczytny tytuł *patres*. Od czasów Romulusa było ich stu, Tarquinius Priscus podwoił tę liczbę. Servius Tullius ustalił liczebność senatu na trzystu senatorów.

Ad Servius Tullius 3

Nadawanie wyzwoleńcom obywatelstwa było rozwiązaniem nietypowym w świecie antycznym. Zwykle pozycja obywatela była

²¹ Por. G. 1,61.

²² Tac., *ann.* 12,7.

²³ Tac., *ann.* 12,8.

przywilejem ściśle strzeżonym. Servius Tullius zezwolił jednak na wpisywanie wyzwoleńców na listy utworzonych przez siebie czterech *tribus* miejskich i nadał im prawa polityczne. To prawo dotyczyło także wszystkich plebejuszy, którzy wcześniej, na mocy ustawy Romulusa, nie mogli brać udziału w sprawach publicznych.

Ad Servius Tullius 4

Rozdzielenie sądownictwa w sprawach publicznych od sądów prywatnych było krokiem bardzo postępowym. Servius Tullius sam rozstrzygał w sprawach karnych, sprawy prywatne zaś oddał w ręce wyznaczonych przez siebie sędziów. Proces prywatny był zatem wtedy jednofazowy. Podział na stadium *in iure* oraz *apud iudicem* dokonał się w okresie republiki.

Ad Servius Tullius 5

Servius Tullius przeprowadził pierwszy w historii Rzymu *census* i na tej podstawie podzielił obywateli na pięć klas majątkowych, z których każda wystawiała określoną liczbę centurii. W sumie istnieć miały 193 centurie, w tym aż 98 centurii jeźdźców (*equites*) i pierwszej klasy, czyli obywateli najbogatszych. Centurie te miały zatem absolutną większość głosów na *comitia centuriata*.

Ad Servius Tullius 6

Zobacz: komentarz do ustaw Romulusa 11.

Ad Tarquinius Superbus 1

Tarquinius Superbus (Pyszny) uważany był za najokrutniejszego króla Rzymu. Cyceron określił go jako *rex superbissimus atque crudelissimus*²⁴. Według legend, w roku 509 p.n.e. został on wygnany, a w Rzymie zapanował ustrój republikański.

Tarquinius miał znieść wszystkie ustawy Serviusa Tulliusa i przywrócić niesprawiedliwe różnice w statusie plebejuszy i patrycjuszy.

²⁴ Cic., *pro Rab.* 4,13.